

Psihologija in psihiatrija sta kot razvijajoči se znanosti k temu seveda dodali svoj lonček, saj so v javnost začele prihajati teze o duševnih značilnostih Romov, ki so bile dedne in neizbrisljive, zaradi česar bi se vsak poskus prevzgoje izkazal za neuspešnega in nesmiselnega. V zadnjem delu knjige avtor analizira posledice sovraštva, rasnega razlikovanja in teorije degeneracije, ki se je poleg Judov najbolj dotikala prav romske populacije. Politiko rasne selekcije je v takratnem obdobju prevzelo več držav, v največji meri pa so jo seveda udeležili v nacistični Nemčiji. Studen v svojem delu obravnava dolgo zamolčani *porajmos*, pregledno pa predstavi zločine nad romskim prebivalstvom, ki so se med drugo svetovno vojno zgodili na Slovenskem – od internacij v različna italijanska in nemška koncentracijska taborišča do množičnih pobojev, ki so jih izvedle nemške okupacijske sile in tudi partizanske enote. Časovni lok avtor zaključí s kratkim prikazom romske problematike v času socializma, ko je cigansko vprašanje postalo del izgradnje novega socialističnega človeka. Kot večna tema se pojavljajo zahteve po trajni naselitvi, po prevzgoji in doslednem obveznem šolanju otrok. V duhu povojnega optimizma so namreč verjeli, da bodo stalna naselitev, trajnejše oblike zaposlovanja Romov ter higienski nadzor nad njimi in njihovimi prebivališči postopno zmanjševali razlike med Romi in večinskim prebivalstvom ter postopno omilili nezaupanje, ki so ga »civilni« gojili do nezaželenih sosedov. Avtor dokazuje, da do tega premika ni prišlo, da so odnosi ostajali napeti, izolacijo pa so ohranjali celo tisti Romi, ki so se uspeli zaposliti in so v tem pogledu predstavljali svetel zgled. Nekoliko več optimizma je vzbujala prevzgoja romske mladine in njeno vključevanje v različna športna in kulturna društva ter delovne brigade. Nezaupanje je kljub temu ostajalo še kako živo, deloma zaradi zakoreninjenih predsodkov, deloma pa zaradi kriminalitete, ki je okoliško prebivalstvo utrjevala v prepričanju, da »Cigan ostane cigan«.

Delo vsekakor predstavlja novost na področju slovenskega zgodovinopisja in bo predstavljalo osnovo za prihodnje raziskave romske problematike in tudi problematike drugih marginalnih skupin. Je pomemben prispevek k zgodovini rasizma in iracionalnega strahu pred tujim, drugačnim in neznanim ter kot tak osvetljuje korenine predsodkov in strahu, ki v mnogočem determinirajo tudi sodobni čas.

Meta Remec

Nadja Danglmaier in Werner Koroschitz, Nationalsozialismus in Kärnten. Opfer Täter Gegner. Studienverlag, Zbirka Nationalsozialismus in den österreichischen Bundesländern 7, Innsbruck Wien Bozen 2015, 463 str. (s številnimi fotografijami in dokumenti)

Obširna monografija Nadje Danglmaier in Wernerja Koroschitza je zgovoren primer spremembe miselnosti na Koroškem glede obdobja nacizma, njegove pred-

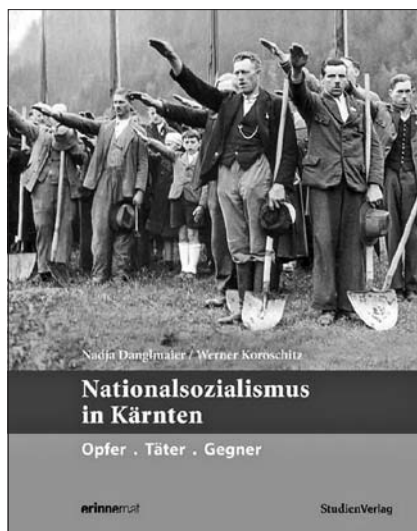
zgodovine in njegovih posledic, potem ko je bil vojaško porazen. Zakaj? Literarni zgodovinar Klaus Amann je leta 2013 pisal o partizanskem odporu na Koroškem in opozoril na značilen koroški refleks, čim se pojavi pojem »partizan«. Neizbežno je, da je na Koroškem povezan z zločini in terorjem proti civilnemu prebivalstvu. Obenem je Amann opozoril, da je Koroška deželna vlada nekoč odklonila sodelovanje pri projektu *Odpor in preganjanje v avstrijskih zveznih deželah*, ki ga je od leta 1975 naprej vodil Dokumentacijski arhiv avstrijskega odpora na Dunaju, in zapisal:

»Prav tista dežela je odklonila, v kateri je bil odpor največji in najuspešnejši, vendar pa tudi tista dežela, ki se je marca 1938 kot 'prvi gau' vrgla Hitlerju k nogam in ki je imela v Avstriji že pred 'anšlusom' proporcionalno najvišji delež 'ilegalnih'. Pri šestodstotnem deležu celotnega avstrijskega prebivalstva je znašal delež Koroške glede na člane NSDAP 15,6 odstotka. 1945 je bilo na Koroškem registriranih 13.333 članov SS.«

Vse do danes dunajski dokumentacijski arhiv ni mogel uresničiti svojega načrta glede Koroške. Leta 2015 pa je izšla navedena monografija, ki je prav tako sestavni del širšega avstrijskega projekta, njen natis pa je med številnimi institucijami in zasebniki podprla tudi Koroška deželna vlada. V zadnjih dveh desetletjih je izšla vrsta študij o protinacističnem odporu na Koroškem, ki obravnavajo individualne in skupinske oblike odpora. Odpor koroških Slovencev v okviru Osvobodilne fronte so slovenski zgodovinarji tematizirali vse od konca vojne naprej, zaokroženo sliko pa je leta 2010 prispeval Marjan Linasi z monografijo *Koroški partizani. Protinacistični odpor na dvojezičnem Koroškem v okviru slovenske Osvobodilne fronte*. Nemški prevod je izšel leta 2013. Na osnovi vse te literature je nastala knjiga Nadje Danglmaier in Wernerja Koroschitza.

Po zasnovi je knjiga namenjena mladim bralcem, je primeren učni pripomoček in ponuja veliko snovi za zunajšolsko izobraževanje. Urejena je po didaktičnih načelih, strokovni glosar na straneh 417–439 olajšuje križno branje posameznih poglavij. Knjigo sta avtorja razdelila na sedemnajst poglavij in jih razčlenila s podnaslovi v obliki vprašanj, ki jim sledijo razlage osnovnih ideoloških, družbenopolitičnih, ekonomskih, kulturnih in drugih značilnosti nacističnega obdobja pa tudi njegove predzgodovine in posledic v koroški in avstrijski družbi, zaznavnih še desetletja po vojaškem porazu nacizma. Vsako poglavje avtorja zaključujeta s kratkimi življenjepisi ljudi tega obdobja – storilcev, žrtev in nasprotnikov.

Avtorja sta bila soočena s številnimi težavami, ki so v tekstu zaznavne. Problematiko koroških Slovencev deloma obravnavata v

samostojnih poglavjih, koroški Slovenci pa se pojavljajo tudi v številnih drugih – pri opisu odpora komunistov, socialdemokratov, katoliške cerkve, Jehovih prič, odpora v okviru Tigra, srečamo jih praktično pri vseh oblikah individualnega odpora. Glede partizanskega odpora se avtorja pridružujeta ugotovitvam avstrijskega zgodovino-pisja, da je bil ta najučinkovitejši in največji v mejah rajha. Neizbežno je vprašanje, kako opisati in oceniti partizanski odpor. Bil je odpor v deželi zakoreninjenega prebivalstva, ki se je borilo za golo preživetje in življenje v pravičnejšem družbenem sistemu. Tako perspektivo je slovensko prebivalstvo videlo v programu Osvobodilne fronte; v koroškem ali avstrijskem okviru take ni bilo, kar prihaja premalo do izraza. Pri nekaterih življenjepisih posamezni aspekti niso tematizirani, verjetno zaradi tega, ker tudi pri vidnejših akterjih ostajajo le na osnovni ravni. Omenimo na primer zapis o velikovškem okrajnem glavarju Hermannu L'Estocqu. Bil je dosleden pristaš avstrijskega stanovskega režima, življenje pa se mu je izteklo aprila 1940 v koncentracijskem taborišču Buchenwald. V času svojega uradovanja se je odlikoval po preganjanju socialdemokratov in ilegalnih nacistov ter po antislovenizmu, s tem pa je bil tudi svarilo koroškim Slovencem, da se nikakor ne kaže približevati avstrijskemu stanovskemu režimu, čeprav se je ideološko odedal v krščanski plašč. Drug tak primer je zgodovinar Martin Wutte. Avtorja ga sicer označujeta za duhovnega očeta antislovenizma, vendar ne zapišeta, iz katere sredine je izhajal in v kateri se je gibal. Koroški Slovenci so ga prej kot zgodovinarja in ideologa oziroma utemeljitelja teorije o vindišarjih spoznali kot predsednika Nemškega šolskega društva in Koroške domovinske zveze. V teh razpredenih organizacijah je imel svoje zagovornike in zveste pristaše, Koroško domovinsko zvezo pa je skupaj z Aloisom Maierjem - Kaibitschem zlasti po juliju 1934 na široko odprl nacistom.

Razpad avstro-ogrske monarhije avtorja pripisujeta nacionalnim konfliktom. Bi-vši direktor vojno-zgodovinskega muzeja Manfred Rauchensteiner je v tem pogledu dosti preciznejši. V svoji obširni razpravi *Der erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918* (Dunaj, 2013) oriše odzive starega cesarja in njegovih vojaških svetovalcev, ki so vsi hoteli vojno s Srbijo, na sarajevski atentat. Prva svetovna vojna, ki mu je sledila, pa je bila dejanski povzročitelj propada večnacionalne monarhije. Pri opisu posledic plebiscita bi lahko pričakovali bolj diferenciran prikaz odliva slovenske inteligence s Koroške. Del te je bil iz dežele tudi izgnan. Razvoj na deželni ravni po letu 1920 in zlasti moč socialne demokracije pripisujeta zasidranosti te v vrstah kmečkega proletariata. Odziv na nekajletno prevlado socialnih demokratov je sledil aprila 1923, ko je prišel na oblast meščanski blok. Ta se je politično zgle-doval po antimarksizmu, antisemitizmu in antislovenizmu (antislavizmu). Ekonomska kriza je pospešila prodor nacizma na Koroškem, ki je bil močno zasidran zlasti v Labotski dolini. Po mnenju avtorjev je tudi protislovenska drža številnih Korošcev pospeševala njegov vzpon, ideološko pa so ga pripravljale nemškonacionalne stranke in številne njim sorodne organizacije.

Nacisti so na Koroškem prevzeli oblast že na večer 11. marca 1938 in so takoj pričeli s pregonom svojih najvidnejših nasprotnikov. Pri tem so se v primeru komunistov in socialdemokratov lahko naslanjali na sezname, ki jih je o njih pripravil av-

toritarni stanovski režim. Sledil je zmagoslavni Hitlerjev pohod po Avstriji, ki ga je 4. in 5. aprila pripeljal v Celovec. Pri opisu vzdušja in raznih stališčih glede priključitve rajhu pogrešamo navedbo izjave Ferdinanda Wedeniga, ki je bil tedaj zaupnik socialdemokratske stranke velikovškega okraja. Ta je kot Karel Renner priključitev pozdravil, dejansko z manj vznesenimi besedami, a vendar, o čemer je med drugimi pisal Teodor Domej. Stališče slovenskega vodstva do glasovanja 10. aprila avtorja navajata in povezujeta s slovenskimi interpretacijami. Vsakdan v prvih mesecih nacizma opisujeta sicer distancirano, vendar ne sežeta po virih, ki govorijo tudi o praktično obveznem delu, o raznih 'prostovoljnih' nabiralnih akcijah in prispevkih različnim nacističnim organizacijam, ki so izničile povišanje plač in znižanje ur delovne obveznosti. Ugodnosti na področju kmečkega gospodarstva pa so kmalu izničile obvezne oddaje pridelkov in živine. Vpoklice kmetov je nacistična oblast skušala najprej izenačiti z vojnimi ujetniki, nato z delom pripadnikov rajhovske delovne službe (RAD) ter še s prisilnimi delavkami in delavci zlasti iz Ukrajine in Poljske.

Skopo je opisan odpor katoliške cerkve, ki je bila prej ideološka nosilka stanovskega avtoritarnega režima in se je v dneh priključitve skušala prilagoditi novemu položaju. Avtorja omenjata slovesno izjavo avstrijskega episkopata glede glasovanja 10. aprila, ne pa vatikanskih odzivov na zadržanost avstrijske katoliške cerkve do nacizma. Verjetno pa kot prva avtorja negativno omenjata pridige Andreasa Rohracherja, kapitularnega vikarja krške škofije, v katerih je vojakom govoril o obveznosti zaprisege in iz nje izhajajočih dolžnosti. Te pridige se nikakor ne ujemajo z nekaterimi siceršnjimi pogledi cerkvenega dostojanstvenika do nacizma, kot na primer glede programa evtanazije in nasilnega pregona koroških Slovencev aprila 1942. Neomejnena ostaja problematika zadržanosti vodstva krške škofije do (koroških) Slovencev po maju 1941 in njenega upravljanja župnij v Mežiški dolini in na Gorenjskem. Sicer pa o katoliški cerkvi in njenih eksponentih spregovorita še v drugih poglavjih, kjer pravita, da je glavne nasprotnike iz teh vrst treba iskati pri slovenski duhovščini, čeprav sta zgovorna tudi primera župnikov Antona Kopereka in Antona Graniga. Koperek je kritiziral evtanazijo in tudi pregon koroških Slovencev, usodna zanj pa je postala denunciacija, da prijateljsko komunicira s poljskimi prisilnimi delavci. To ga je pripeljalo v koncentracijsko taborišče Dachau, kjer je 10. novembra 1942 tudi umrl. Anton Granig je v Celovcu med mladinci organiziral odpor, avgusta 1944 je bil zaradi tega obsojen na smrt, 15. aprila 1945 pa je v pokolu jetnikov v kaznilnici Stein an der Donau izgubil življenje.

Ker je knjiga namenjena zlasti mladim bralcem, je v raznih poglavjih precej prostora namenjenega tematiki mladih v nacističnem času. Ta vključuje delovanje raznih nacističnih mladinskih organizacij, obveznih delovnih služb in tudi delež mladih v vrstah partizanskega odpora. Režim je posebno pozornost posvetil šolstvu in želel z nacistično ideologijo prežeti vsa življenjska področja mladih. Takoj po prevzemu oblasti je na Koroškem odstranil vse nasprotnike v učiteljskih vrstah. Na šoli je uvedel kult voditelja, firerja, šolske programe je usmeril po načelih svoje ideologije. Številni učitelji so bili že ilegalni nacisti, še številnejši so po priključitvi silili v nacistične vrste. Avtorja pa se le obrobno dotakneta vloge koroških učiteljev v zasedeni Mežiški dolini

in na Gorenjskem. Vse judovske šolarje so takoj izključili iz šol. Knjige judovskih in drugih režimu neljubih avtorjev so v Celovcu in Beljaku zagorele na grmadi. Nov je podatek, da je v Celovcu pri tem sodeloval učitelj, ki je po vojni zasedel pomemben položaj v deželni upravi. Avtorja pa ne navajata uničevanja slovenskih knjig in njihovega požiga v Borovljah in na Bistrici na Zilji, uničenja slovenske društvene knjižnice na Brdu ter uničenja osrednje knjižnice Slovenske prosvetne zveze v Celovcu. Po podatkih Mirta Zwitterja je bilo uničenih okoli 100.000 slovenskih knjig.

Nesprejemljiv je zapis, da je bil utrakvistični šolski sistem leta 1891 vpeljan na željo koroških Slovencev. Koroški Slovenci so se proti koroškemu utrakvizmu dosledno borili, ne pa da bi ga bili zahtevali oziroma želeli. Ko je rajh priključil Avstrijo, je na Koroškem po podatkih deželnega šolskega sveta delovalo le še sedem utrakvističnih šol. Ugotovitev, da je nacizem nadaljeval z germanizacijo, je sicer pravilna, vendar so levji delež na šolskem področju že bili opravili monarhija, Prva avstrijska republika in avtoritarna stanovska država. Nacizem pa je dejansko prenesel pričetek germanizacije na mlajše letnike s tem, da je vzpostavil gosto mrežo vrtcev, kar avtorja nazorno opisujeta. Glede na velik obseg literature o šolstvu za koroške Slovence, ki je deloma na voljo tudi v nemščini, je ta del razprave vprašljiv.

Stopnjevanje pritiska nacističnega režima proti koroškim Slovincem avtorja vidita v sprva individualnih ukrepih in sankcijah, potem pa v pritisku na slovenske ustanove, na primer na Slovensko prosvetno zvezo in včlanjena društva ter slovenske zadruge. Iz zunanjepolitičnih ozirov režim še ni odprto nastopil proti narodni skupnosti, še manj pa je razkril svoje načrte glede razkosanja Slovenije odnosno Jugoslavije. Iz virov in literature vemo, da so te načrte kovali prav na Koroškem in Štajerskem, česar avtorja ne upoštevata. Omenjata pa nastanek Inštituta za koroške deželne študije leta 1942 in njegove naloge glede germanizacije alpsko-jadranskega prostora. Utemeljeval naj bi kulturno nadvlado oziroma superiornost Nemcev in utrjeval koroški obmejni mitos. Po aprilu 1941, torej po napadu rajha na Jugoslavijo, pa so za režim odpadle vse ovire in Slovenci so bili v celoti obsojeni, da izginejo kot etnična skupnost.

Uničenje koroških Judov in Judinj postavljata avtorja v širši okvir. Govorita o zgodnjih pogromih proti judovskemu prebivalstvu po vsej Evropi in tematizirata verski in rasni antisemitizem. Njihovi nosilci so bili krščanski socialci in stranke nemških nacionalcev. Jude so nacisti označevali kot velekaptalistične ali leve prevratnike. V pravih raznih društev pa so se že dolgo pred prihodom nacistov na oblast pojavili t. i. arijski paragrafi. Take paragrafe so na Koroškem najprej sprejela razna planinska društva, koča Nemškega planinskega društva na Dobraču pa je Judom kmalu po prvi svetovni vojni prepovedala dostop. Po priključitvi Avstrije rajhu so začeli veljati protijudovski zakoni in Judom so takoj prepovedali izvajanje raznih poklicev. Nič ni pomagalo, da so se posamezni Judje lahko sklicevali na svoje sodelovanje pri koroških obrambnih bojih na koroški strani. Obveljal je strogi rasni antisemitizem. Sledile so arizacije, eden izmed viškov protijudovskih izgrediv je tudi na Koroškem bil novembrski pogrom, ki je odmeval predvsem v Celovcu in Beljaku. Deloma so Judje še lahko pravočasno pobegnili v sosednjo Jugoslavijo ali Italijo, preostale pa je

režim popolnoma iztrebil. Prišli so v uničevalna taborišča in tam našli smrt. Povratek pobeglih preživelih po vojni ni bil zaželen. Še dosledneje je režim uničil Rome in Sinte, v kolikor so bili kot potujoč narod nekdanj prisotni na Koroškem.

Pomembno število Korošcev obeh jezikovnih skupin je zapadlo evtanaziji. Sprva so prizadete uničevali na gradu Hartheim, potem pa v deželni bolnišnici v Celovcu. Po vojni so storilcem sodili v Celovcu in glavnega odgovornega zdravnika obsodili na smrt ter ga tudi justificirali. Represivni ukrepi režima so zadeli Jehove priče, številne prisilne delavce in nekatere vojne ujetnike. Avtorja v grobih obrisih obravnavata tudi zgodovino izpostav koncentracijskega taborišča Mauthausen na Ljubelju (severna stran) in v Dhovšah pri Celovcu.

Odpor proti nacizmu avtorja definirata v soglasju s številnimi avstrijskimi raziskavami o političnih naporih ljudi, ki so skušali zavestno in z aktivnimi dejanji odstraniti režim. Sem štejeta oborožene akcije, napade, sabotaže, kurirske službe, atentate na predstavnike nacističnega režima in razširjanje protinacističnega propagandnega materiala. K oblikam odpora prištevata tudi vse oblike upornosti in neprilaganja. Ugotavljata, da je večina Korošcev in Korošic podpirala nacizem ali se mu prilagodila in da je bil odpor prav zato tako težak. Široko zasnovan odpor naj bi se razvil le v južnem predelu Koroške. Zgodnje oblike odpora med koroškimi Slovenci avtorja vidita v osebah, ki so se po nacističnem prevzemu oblasti odtegnile vpoklicu v nemško vojsko. Odpor pa naj bi se razmahnil po nasilnem pregonu slovenskih družin aprila 1942. Posebno pozornost posvečata mladim in ženskam v odporniških vrstah ter njihovim zadolžitvam. Navajata glavne dogodke partizanskega odpora in nacistične protiukrepe, ki so se kazali v močnem povečanju policijskih postaj, večjem številu vojakov v protipartizanskem boju, njegovi vedno večji brutalnosti itd. Govorita o drugih odporniških skupinah in individualnih odpornikih, o akcijah SOE na Koroškem, v razdelku življenjskih zgodb pa o likvidaciji britanskega veznega oficirja Alfgarja Hesketha - Pricharda pri IV. operacijski coni po partizanih na Svinški planini.

V zadnje poglavje sta se avtorjema prikradli dve težji napaki. Gauleiter Friedrich Rainer vladne oblasti nikakor ni predal demokratičnim silam, temveč enemu svojih najožjih zaupnikov, okrožnemu glavarju Meinradu Natmešniku. Šele ta je oddal oblast v roke kroga zastopnikov predvojnih demokratičnih strank. Zanimivo pa je seveda sledeče, kar je v »koroškem« zgodovino pisju popolnoma prezrto: okrožni glavar in vodilni nacistični veljak Natmešnik se v naslednjih tednih nikakor ni umaknil iz političnega življenja in se je udeleževal sej provizorične deželne vlade, nove demokratične sile pa se temu očitno niso mogle ali znale uspešno upreti. Iz povojne deželne politike je prehodno izginil šele z ukinitvijo provizorične deželne vlade, ki jo je angleška vojaška oblast v začetku junija 1945 nadomestila s posvetovalnim odborom, Natmešniga pa poslala v taborišče za vodilne naciste v Wolfsberg. Druga napaka je opis umika enot jugoslovanske vojske. O tem so v zadnjih letih pisali razni avtorji, ki domala vsi po vrsti prezrejo dva odločilna vira. O umiku niso odločali vojaški poveljniki. Pred pogajanjem med britanskimi in jugoslovanskimi vojaškimi poveljniki je bila namreč izpeljana pomembna diplomatska poteza. Vladi Združenih držav Amerike in Združenega kraljestva sta v diplomatskih notah jugoslovanski vladi decidirano

zahtevali umik jugoslovanskih enot in Jugoslavija seveda ni bila v položaju, da bi se tej zahtevi lahko zoperstavila. Izročitev domobranskih enot pa je potekala v skladu z dogovori med zavezniki, sklenjenimi v Moskvi leta 1943. O tem je med drugimi nekaj pisal celo Miha Krek v *Zborniku Svobodne Slovenije*.

Razpravo avtorja zaključujeta z opisom položaja v mesecih in letih neposredno po vojni. Zaznamovali so ga veliko pomanjkanje prehrane, dežela je bila preplavljena z begunci, v kmetijstvu in gradbeništvu je silno primanjkovalo delovne sile. Slednje je zvezna vlada skušala omiliti z zakonom o delovni obveznosti in s tem posegom zaposlila vse dela zmožne begunce in ženske. Zvezna vlada je sprejela tudi ukrepe proti nacistom in jih dovolila registrirati, uvedla je tudi ljudska sodišča, ki so sodila nacistom. Najodmevnejši celovški proces je bil tisti proti izvrševalcem evtanazije v celovški deželni bolnišnici. Avtorja se bežno dotakneta tudi povojnega mejnega vprašanja med Avstrijo in Jugoslavijo in orišeta nastanek sedmega člena avstrijske državne pogodbe ter pomanjkljive izvedbe njegovih določil. Denacifikaciji avstrijske družbe je kmalu sledila reintegracija bivših nacistov v obe veliki avstrijski povojni stranki. Prav ta pa da je preprečila izoblikovanje primerne in bolj zaznavne kulture spominjanja na odpor in žrtve nacizma.

Register oseb in koroških krajev ter pregled izbrane literature olajšujejo uporabo obsežne monografije.

Pridružujemo se lahko le želji oziroma spodbudi izdajatelja zbirke Horsta Schreiberja in društva *erinnern.at*, da bi razprava našla veliko bralcev med mladimi in da bi jo uporabljali učitelji pri oblikovanju pouka na vseh stopnjah šolanja.

Avguštin Malle